

Examining the Features of the Form and Way of Making Buttons of the Uniform Garments of Astan Quds Razavi's Staff and Khadims (Voluntary Attendants) Preserved in Saberi Collection

By Sina Saberi¹

Abstract:

Buttons, like common coins of any era, contain various data whose study is important from different perspectives. With the arrival of military forces and advisers of western countries to Iran, the shape and form of the clothes of employees of Iranian institutions changed from the Qajar period onwards. Among these changes, which were considered as a kind of identification for the employees of an institution, were the ornamented buttons that adorned the clothes of the employees of each organization. From this point of view, the examination of the buttons of the clothing of the employees and the Khadims of Astan Quds Razavi based on the examples found in the "Saberi Collection" can introduce us to the course of their change and evolution. Due to the fact that no article or book has been written about Iranian buttons and the author has all kinds of samples available in his collection, therefore, he has researched about their procurement, construction place and composition, shape and alloy, quality, and variety in a descriptive-comparative-analytical method.

Keywords:

button, Astan Quds, staff, Qajar, Khoddam's garments, inscribed motifs.

مطالعه ویژگی‌های فرم و نحوه ساخت دکمه‌های پوشак همسان کارکنان و خدام آستان قدس رضوی، موجود در مجموعه «صابری»

سینا صابری^۱

۱ چکیده

دکمه‌ها نیز مانند سکه‌های رایج هر دوره‌ای حاوی اطلاعات متنوعی‌اند که بررسی آن‌ها از دیدگاه‌های متفاوت دارای اهمیت است. با ورود نیروهای نظامی و مستشاران کشورهای غربی به ایران، شکل و شمايل لباس کارمندان نهادهای ایرانی، از دوره قاجار به بعد، تغییر یافت. از جمله این تغییرات که به نوعی شناسنامه کارمندان یک مجموعه به شمار می‌رفت، دکمه‌های منقشی بود که زینت بخش لباس کارورزان هر نهاد بود. از این منظر، بررسی دکمه‌های البسه کارکنان و خدام آستان قدس رضوی بر اساس نمونه‌های موجود در «مجموعه صابری» می‌تواند ما را با سیر تغییر و تکامل آن‌ها آشنا کند. به سبب آنکه تا کنون مقاله و کتابی در خصوص دکمه‌های ایرانی نگاشته نشده و نگارنده انواع نمونه‌ها در مجموعه خود دارد؛ لذا به تحقیق درباره ورود، محل و ترکیب ساخت، شکل و آلیاژ، کیفیت و تنوع آن‌ها به روش توصیفی- تطبیقی- تحلیلی پرداخته است.

۲ واژگان کلیدی

دکمه، آستان قدس رضوی، کارکنان، البسه خدام، نقش.

۱ مقدمه

از حدود عصر سلطنت ناصرالدین شاه قاجار تا ابتدای انقلاب اسلامی ایران، دکمه‌های البسه کارمندان یک نهاد و سازمان، مانند نشان‌ها دارای جایگاه ویژه‌ای بوده است به طوری که از دوختن آن‌ها بر لباس‌ها در شناساندن هویت، موقعیت و محل خدمت کارمندان استفاده می‌شده است و به نوعی دارنده آن، هویت حضور خود را در یک ارگان یا نهاد نشان می‌داد. این هویت بخشی دکمه‌ها را می‌توان در اکثر نهادهای ایران همچون بانک‌ها، ارگان‌های نظامی، بلديه و امثال آن مشاهده کرد که بخش جدایی ناپذیر پوشак کارمندان آن‌ها بوده است. بنابراین، با پژوهش در تاریخ و بررسی چگونگی این اشیای زینتی می‌توان بخشی از تاریخ پوشاك نهادهای ایرانی و به تبع آن بخشی از تاریخ اجتماعی ایران را به تصویر کشید.

آستان قدس رضوی بزرگ‌ترین نهاد مذهبی است که دکمه‌های مختص به خود را به سبب قدمت در تاریخ به ثبت رسانده است به طوری که از دوره قاجار اولین دکمه‌های مُنْقَش به عبارت «آستان قدس» را در مجموعه خود دارد. این تحقیق در صدد بررسی دکمه‌های مختص به این آستان است تا به یاری اسناد باقی‌مانده، سیر تاریخی و ویژگی‌های کلی و تزیینی دکمه‌های مذکور را نشان دهد. از این رو نخستین نوشتار هدفمند و دارای ساختار رسمی در موضوع دکمه‌های ایرانی است که با تکیه بر انواع موجود از دکمه‌های خدام آستان قدس انجام گرفته است. به همین سبب عمله فعالیت پژوهشی نویسنده بر دو نوع از اسناد استوار گردیده که یکی از آن‌ها اسناد مباحث سفارش، تهیه و تولید دکمه‌ها و دیگری دکمه‌های موجود و باقی مانده از آستان قدس رضوی است. با توجه به اینکه نگارنده پس از گذشت سالیان متمادی در حوزه مجموعه‌داری در نهایت از سال ۱۳۹۹ با اخذ مجوز رسمی از میراث فرهنگی به عنوان مجموعه‌دار خصوصی این وزارت‌خانه به فعالیت علمی و عملی پرداخته است در مجموع بر اساس تنوع ضرب، قالب و سایز، بیش از بیست و چهار نوع دکمه در ذیل عنوان «پوشاك کارکنان آستان قدس» جمع‌آوری و معرفی نموده که از این حیث کامل‌ترین مجموعه دکمه‌های البسه این نهاد شمرده می‌شود.

قابل یادآوری است به سبب آنکه بررسی دکمه‌های البسه در مباحث رشته‌های تاریخ و هنر در سایه و ذیل عنوان‌های دیگر قرار گرفته، توجه پژوهشگران را برینانگیخته است؛ و هیچ‌گاه تصور به اهمیت آن‌ها وجود نداشته و در حالی که توجه همه جانبه در اطراف اشیای تاریخی می‌تواند ما را با حجم قابل توجهی از اطلاعات روبه رو کند؛ ضمن اینکه فعالیت در بحث مجموعه داری و ایجاد کلکسیون تخصصی از اشیا می‌تواند اطلاعات متعدد و پازل گونه‌ای از چیستی، هویت و کاربرد اشیای تاریخی ارائه نماید.

۲ پیشینه ساخت و استفاده از دکمه در لباس‌های متحددالشکل کارکنان آستان قدس رضوی

صنعت ساخت دکمه در ایران پیش از اسلام وجود داشته به طوری که می‌توان دکمه‌های زیبا و باکیفیت مطلوب را در آثار به جای مانده و همچنین مجموعه دکمه‌های نگارنده مشاهده کرد. این صنعت به حیات خود ادامه داد تا آنکه در عصر فتحعلی شاه به خصوص ناصرالدین شاه به واسطه ورود مستشاران نظامی و ایجاد قشون نظامی در ایران رونق گرفت (شمیم، ۱۳۸۷، ص ۱۸۱) و رفته‌رفته لباس قشون ایران متحددالشکل شد، همچنانکه در تصویری از مسعود میرزا پسر ناصرالدین شاه با صاحب منصبان فوج جلالی اصفهان مشاهده می‌شود؛ تمامی آن‌ها لباسی مشابه نظامیان اتریشی بر تن دارند که دارای شلوار راسته و درز دکمه خور بالا تنه و سردست‌های نواردوزی شده است و تنها

برخی از تزیینات آنان با لباس اتریشی‌ها تفاوت دارد (مهرمند، خدری‌زاده، ۱۳۵۷).

از این زمان اولین نشانه‌های ساخت دکمه‌های متعددالشكل با قالب مشخص و نوشته‌های مُعین پدید آمد که بر سازمان یا ارگان محل خدمت افراد دلالت داشت. پیش از این زمان، دکمه‌ها دارای هویت سازمانی نبود که مُعرفی مکان مورد اشتغال دارنده آن لباس باشد؛ بلکه تنها به عنوان وسیله‌ای برای باز و بسته کردن اجزاء لباس به کار می‌رفته‌اند. در این دوران اثرباره از ساخت قالب دکمه در ایران به چشم نمی‌خورد و آنچه از دکمه‌ها موجود است با نشان ساخت سایر کشورها است. البته ساخت و تولید قالب دکمه‌های دارای هویت سازمانی در اروپا هم عمر زیادی نداشت و به نوعی یک فرهنگ و ساختار نوین محسوب می‌شد.

باب تجارت خارجی از دوران شاه عباس اول گشود شد، اما در میان کشورهای اروپایی، رابطه تجاری ایران و روسیه به علت هم جواری قدمت داشت چنان‌که برخی کالاهای از ایران به روسیه صادر، و برخی اقلام نیز از آنجا به ایران وارد کشور می‌شد (رنجر، توکلیان، ۱۳۹۱)؛ اما در این دادوستدها اثرباره از تجارت دکمه نمی‌شود تا اینکه صنعت ساخت دکمه‌های همسان از دوران قاجار رونق گرفت و آنچه از طبقه‌بندی دکمه‌های آستان قدس رضوی به دست می‌آید این است که در آن دوران اولین دکمه‌های ساخته شده لباس‌های کارکنان بر طبق سفارشی بوده که به امپراتوری روسیه تزاری داده شده بود. از این روی، می‌توان یکی از محصولات وارداتی آستان قدس رضوی را دکمه‌های مورد استفاده لباس کارکنان دانست.

نگاهی به اسناد موجود

بررسی اسناد باقی مانده از موضوعات مرتبط با دکمه‌های آستان قدس، موجود در آرشیو سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، اطلاعات ارزشمندی در خصوص اهمیت، کیفیت، سفارش ساخت و محل تولید دکمه‌ها بدست می‌دهد که در این مقاله به یازده مورد از آن‌ها که از سال ۱۳۲۱ تا ۱۳۵۳ گزارش یافته ارجاع شده که می‌تواند راهگشایی بخشی از پاسخ‌های آینده درباره دکمه‌های موجود باشد.

مطالعه این اسناد حکایت از اهمیت وجود دکمه در الیسه مأموران و کارکنان این آستان دارد چنان‌که از سند سال ۱۳۴۲ ش به دست می‌آید به دلیل سوءاستفاده برخی مأموران بازنیسته از لباس، نشان و دکمه آستان قدس، دستوری صادر شده تا اولاً از مأمورینی که اخیراً بازنیسته شده‌اند دکمه‌ها و نشان‌ها پس گرفته شود؛ ثانیاً هر شخصی که از آن تاریخ به بعد بازنیسته یا برکنار می‌شود، ملزم باشد دکمه‌ها و نشان خود را تحویل این سازمان دهد (ساکماق، ۱۳۴۲).

همچنین بنا بر محتوای اسناد موجود مشخص می‌شود در ساختار اداری وقت، اهمیت داشتن نشان دکمه به حدی است که اکثر بخش‌های آستان قدس رضوی خواهان دریافت آن بوده‌اند، به‌طوری‌که به سبب فقدان دکمه‌های مخصوص در الیسه مأمورین حفظ اراضی آستان قدس رضوی، تهیه و اخذ دکمه‌ها را از مدیر تدارکات آستان درخواست کرده است (ساکماق، ۱۳۵۲/۱۲). در سندی دیگر به علت آنکه لباس‌های ۴۷ نفر از باغبانان بخش باغات آستان قدس فاقد دکمه بوده درخواست تهیه و اخذ ۴۷ دست دکمه کوچک و بزرگ به مدیریت تدارکات آستان گزارش شده (ساکماق، ۱۳۵۳/۱۱/۱۴) و نیز رئیس کتابخانه آستان قدس به علت آنکه پس از گذشت چند سال، خدمتگزاران بخش کتابخانه، دکمه دریافت نکرده‌اند از ریاست کارپردازی درخواست دکمه کرده است (ساکماق، ۱۳۵۳/۱۱/۱۶).

برخی اسناد نیز بیانگر هزینه‌های خرید دکمه‌ها است؛ چنان‌که مبلغ ۹۶۶۰۰ ریال در سال ۱۳۵۲ ش برای دو نوع دکمه لباس مأمورین تشریفات آستان قدس پرداخت شده است (ساکماق، ۱۳۵۲/۱۲/۲۳)، که در آن بهای ۲۵۲۰ عدد دکمه سایز بزرگ، به مبلغ ۶۳۰۰۰ ریال و بهای ۱۶۸۰ دکمه کوچک ۳۳۶۰۰ ریال محاسبه شده است (ساکماق، بی‌تا). این در حالی است که در سال ۱۳۲۶ برای ۱۸۰ دکمه برنجی ۱۸۰ ریال پرداخت شده است (ساکماق، ۱۳۲۶/۸/۲۴).

بررسی این اسناد نشان می‌دهد که در سال ۱۳۲۱ وزارت دارایی قراردادی را با یک کارشناس فنی انعقاد کرده تا به تولید نمونه دکمه پردازد که در صورت تأیید کیفی کارشناسان تهران و مشهد به تولید انبو آن منجر شود. لکن پس از تولید چند نمونه مشخص گردید که دکمه‌ها از استقامت و مرغوبیت کافی برخوردار نبوده و لذا قرارداد مذکور با پرداخت مبلغی به عنوان دستمزد کارشناس و سایر هزینه‌های تولید، باطل می‌شود (ساکماق، ۳۰۳۲). آنچه در این سند مورد توجه است پاسخ به این پرسش که چرا در میان دکمه‌های مناسب و با ضرب خوب آستان قدس، دکمه‌هایی بی‌کیفیت به چشم می‌خورد؟ در پاسخ به این پرسش می‌توان گفت که اولاً برخی از دکمه‌ها ممکن است در زمرة تولیدات اولیه بوده و به عنوان نمونه ضرب شده‌اند و الزاماً در سطح گسترده در میان کارمندان و مأموران یک نهاد مورد استفاده قرار نگرفته است. ثانیاً به موجب نامه مدیرعامل سازمان نوسازی و عمران آستان قدس رضوی، امکان تولید و تهیه ۷۰۰۰ دکمه در ضراب خانه بانک مرکزی منتفی گردیده (ساکماق، ۱۳۵۱/۱۲/۱۲)؛ زیرا بانک مرکزی تنها دارای دستگاه ضرب مسکوکات بوده و امکان تولید دکمه را نداشته است (ساکماق، ۱۳۵۱/۱۲/۱۰). همچنین احتمال دیگری از وجود دکمه‌های نامرغوب به دست می‌آید که با توجه به ضرورت تولید آن‌ها در برخی موارد که جنس با کیفیت درجه یک در دسترس نبوده، پهناور با همان قالب و آلیاژ موجود، تولیداتی با کیفیت نا مطلوب ساخته شده است؛ چنان‌که در سندي اميرسعيد سرداری، مدیر تدارکات آستان قدس، تهیه دکمه‌های مورد نياز را به فردی به نام «محمدحسين» دستور داده و در انتهای آن، تذکر می‌دهد که در زمان تحويل دکمه‌ها، قالب ساخت دکمه‌ها نیز گرفته شود تا برای سال بعد نگهداري شوند. (ساکماق، ۱۳۵۳/۸/۱۴)

۱ طبقه‌بندی دکمه‌های کارکنان و خدام آستان قدس رضوی

دکمه‌های آستان قدس را می‌توان از منظرهای گوناگون طبقه‌بندی، و اطلاعات مربوطه به آن‌ها را ارائه نمود از قبیل: طبقه‌بندی بر اساس وارداتی بودن و یا تولیدات داخلی؛ طبقه‌بندی بر حسب زمان و تاریخ ساخت که در ادوار قاجار، پهلوی و جمهوری اسلامی ساخته شده‌اند؛ طبقه‌بندی بر اساس شکل ظاهري. سایر اطلاعات نیز از قبیل کمپانی سازنده و جنس آلیاژ به کار رفته، می‌تواند بخش دیگری از این طبقه‌بندی‌ها به حساب آید.

با توجه به اینکه دکمه‌ها انواع و اشکال زیادی دارند و از طرفی اطلاعات و آگاهی نسبت به دکمه‌های ایرانی چندان قابل اعتنا نیست، شناخت و تطبیق زمان و مکان ساخت بسیاری از آن‌ها دشوار می‌نماید. همین امر سبب می‌شود که در صورت فقدان درج تاریخ و مکان ساخت، برای به دست آوردن اطلاع بیشتر از شیوه مطابقت ظاهري این دکمه‌ها با سایر دکمه‌های خارجي یا احياناً اشیائي نظير سكه‌ها و تمبرها استفاده نمود؛ به اين عبارت که مثلاً به منظور تشخيص قدمت يك دکمه به شباهت تاج به کار رفته در آن با تمبرها، اسکناس‌ها و سکه‌های مشابه ساخت در يك سال استفاده نمود.

تذکر اين نکته ضروري است در جايی که پژوهش‌های نوشتاري در ميان آثار تاریخي منتقول وجود ندارد، بهترین

راه برای تشخیص و هویت یابی آن‌ها جمع‌آوری تعداد زیادی از آثار نسبتاً مشابه است؛ زیرا در برخی موارد که تولیدات متعددی از یک شی وجود داشته، مشاهدات تکمیلی پازل گونه‌ای را از آن‌ها می‌توان جمع‌آوری نمود که به اتصال حلقه‌های مفقوده کمک می‌کند. به عنوان مثال در موضوع این مقاله می‌توان به پرسشی اشاره کرد که دکمه‌هایی با عبارت «آستان قدس» مخصوص کارکنان بوده و در لباس خدام آستان رضوی استفاده نشده است؟ پاسخ به این پرسش با نوع هشتم از دکمه‌ها داده خواهد شد که در این دکمه عبارت «مهمانسراي رضوي» درج شده و این نشان می‌دهد که ممکن است هریک از بخش‌ها، دارای دکمه‌های مخصوص به خود بوده اند و اختصاص دکمه‌هایی با عبارت «آستان قدس» به کارکنان و تمیز آن‌ها از خدام با شواهد موجود، ناسازگار است؛ و از این رو مشاهده می‌شود که اگر دکمه‌ نوع هشتم در دسترس قرار نمی‌گرفت، جای آن پرسش و شبیه وجود می‌داشت.

دکمه‌های نوع اول:

بر اساس شواهد موجود، قدیمی‌ترین دکمه ساخته شده کارکنان آستان قدس از این گونه می‌باشد که اکنون چهار ضرب مختلف از آن در مجموعه شخصی نگارنده موجود است. تمامی آن‌ها از جنس برنج است و شیوه ساخت آن‌ها ظاهراً از نوع ریختنی می‌باشد. تصویر روی این دکمه‌ها مشترک بوده که عبارت «آستان قدس» حک شده و تنها تفاوت، در زمان ضرب آنهاست؛ به این عبارت که قالب ساخت پشت دکمه‌ها متفاوت است. بنابراین، شکل و نحوه نگارش آن‌ها با یکدیگر یکسان نیست. نوع اول از این چهار ضرب که در تصویر با شماره یک به نمایش درآمده است دارای دو کلمه بوده که عبارت اول «бр.вундеръ» است به معنی «برادران وودنر» و اشاره به کمپانی سازنده دارد، چنان‌که برخی دیگر از دکمه‌های دربار قاجار و امپراتوری روسیه تزاری که تصاویر آن‌ها در برخی وب سایت‌ها منتشر شده است توسط همین شرکت ساخته شده اند. کلمه دیگر «спетербург» است که اشاره به شهر سن پترزبورگ و شهر تولید این دکمه دارد. شهر سن پترزبورگ در سال ۱۷۰۳ (ش ۱۷۰۳) به دستور پتر کبیر ساخته شد و به عنوان پایتخت امپراتوری روسیه انتخاب گردید. با توجه به اینکه شهر سن پترزبورگ از ۱۲۹۲ تا ۱۳۶۹ (ش ۱۹۱۴) نام‌های پتروگراد و لنینگراد را داشته، در نتیجه این دکمه پیش از ۱۲۹۲ (ش ۱۹۱۴) تولید شده که یعنی تاریخ ساخت این دکمه لااقل به دوره سلطنت احمدشاه قاجار برمی‌گردد.

چنان‌که در توضیحات وب سایت «فروشگاه تاریخ نظامی واتلو» آمده، کارخانه «برادران وودنر» در سال ۱۲۵۳ ش (۱۸۷۵) در سن پترزبورگ احداث گردید (www.waterloo-collection.ru). این کارخانه که توسط «الکساندر ایوانوویچ وودنر» تاسیس شده بود ظاهراً نخستین کارخانه در روسیه است که به تولید انبوه دکمه متحد الشکل پرداخته و پیش از آن البته نظامیان روس با دکمه‌های مختلفی زینت می‌یافته است. پس از مرگ الکساندر ایوانوویچ در ۱۲۶۰ ش (۱۸۸۲) همسر او «لوئیزا» مدیریت کارخانه را به عهده گرفت و پس از مدتی با «ایوان لئونتیویچ» ازدواج کرد اما نام کارخانه را تغییر نداد (www.livejournal.com) همان‌طور که در دکمه‌های تولید شده این کارخانه در سال ۱۲۹۱ ش (۱۹۱۳) مشاهده می‌شود عبارت «برادران وودنر» درج شده است. این کارخانه به تولید دکمه‌بسه، نشان‌های نظامی، مдал، سلاح و سایر ادوات می‌پرداخت و ظاهراً هم‌زمان با انقلاب اکتبر روسیه تعطیل شده است. در نتیجه می‌توان احتمال داد که این چهار ضرب از دکمه‌ها در حد فاصل سلطنت ناصرالدین شاه قاجار تا احمد شاه ساخته شده باشند؛ اما نشانه دیگری به منظور تاریخ گذاری دقیق آن‌ها تاکنون به دست نیامده است.

شاید بتوان دکمه تصویر شماره یک را با توجه به فرسودگی و شکل نسبتاً بی‌نظمی که در سبک قالب پشت آن از جهت ضرب و نوشتار حروف وجود دارد از سایر دکمه‌های این نوع، قدیمی تر دانست.

تصویر شماره ۲، دکمه‌ای را نشان می‌دهد که ساختار کلی قالب آن مشابه تصویر اول است؛ اما به لحاظ نوع حروف چینی و فونت، حالت بهتری دارد و در آن تنها عبارت «спетербур» که به معنی سن پترزبورگ است به همراه سه علامت ستاره به نمایش درآمده و نوشته و شکل دیگری در آن مشاهده نمی‌شود. با توجه به قالب ساخت آن احتمالاً مربوط به همان کارخانه برادران وودنر است که پس از دکمه شماره یک به تولید رسیده است.

دیگر از گونه‌های این دکمه با شماره ۳ در تصویر مشخص شده است. البته پشت این دکمه، کیفیت ضرب بسیار پایینی دارد و نوشته‌های آن به سختی قابل رؤیت است و در برخی موارد ناخوانانست که احتمالاً مربوط به دوره ساخت قالب بعدی می‌باشد. در این دکمه سه کلمه به چشم می‌خورد که تنها یکی از آن کلمه‌ها که عبارت سن پترزبورگ («Petersburg») است قابل مشاهده است و برخلاف دکمه‌های قبلی که به زبان روسی ضرب شده اند به انگلیسی درج گردیده.

اما چنان‌که در پشت دکمه تصویر شماره ۴ مشاهده می‌شود شکل، کاملاً منظم و با چیدمان درستی طراحی و ساخته شده است که عبارت‌های «бр» به معنی «برادران وودنر»؛ «СПБ» مخفف سن پترزبورگ و نیز عبارت «ДВОЛНЯЯ» که به معنی موج است دیده می‌شود. نوع و مدل قالب پشت این دکمه شبیه به دکمه‌های افسران ارتشر روسیه تزاری در زمان نیکلای دوم آخرین تزار روسیه است که در میان سال‌های ۱۲۷۲-۱۲۹۵ ش (۱۸۹۴-۱۹۱۷) حکومت کرده و احتمالاً این دکمه آخرین ضرب از دکمه‌های نوع اول بوده است.

بنابراین، اگرچه قالب روی تمامی این دکمه‌ها یکسان است؛ اما اگر به نوع حروف چینی و ضرب حروف آن‌ها توجه شود می‌توان به نوعی از ترتیب ساخت آن‌ها آگاهی یافت.

دکمه‌های نوع دوم:

نوع دیگر دکمه‌های البسه کارکنان از جهت شکل و فرم، کاملاً مطابق با دکمه‌های نوع اول است با این تفاوت که پشت این دکمه، هیچ نشانه‌ای از مکان و زمان ساخت آن وجود ندارد؛ اما علت این موضوع ظاهراً در این است که در برخی اوقات پس از اینکه شکل، نوع و قالب ساخت دکمه مورد رضایت کشور مقصد و ارگان‌ها قرار می‌گرفت، تصمیم به ساخت آن در کشور خود می‌گرفته و قالب ساخت آن دکمه را از کشور تولیدکننده خریداری کرده و بعد از آن مشخصات پشت دکمه که نشان دهنده مکان یا احیاناً زمان ساخت دکمه در کشور مبدأ بود حذف می‌شد.

این شکل و فرم را در دکمه دیگری از همان دوران نیز می‌توان مشاهده کرد که در تصویر شماره ۲ مشخص گردیده با این تفاوت که اندازه آن مقداری کوچک‌تر است. علت تفاوت در اندازه به چند موضوع بازمی‌گردد، نخست اینکه در شیوه ساخت ریختنی به نسبت شیوه ساخت پرسی، دقت کمتری ممکن بود صورت پذیرید که این خود، عاملی برای تفاوت اندازه بود. دوم اینکه هر نوع دکمه‌ای می‌توانست به دفعات متعدد ساخته شود، اما هرگاه قالب‌های ساخت قبلی از بین می‌رفت و نیاز به ساخت دوباره آن‌ها بود، به این علت ممکن بود مقداری تفاوت سایز در قالب‌ها پذیرد آید. سومین مطلب این است که دکمه‌ها در مکان‌های مختلفی از لباس کاربرد داشته و دارند، به این ترتیب که سایز دکمه‌های جلو لباس معمولاً بزرگ‌تر از دکمه‌های سایر قسمت‌ها همچون شانه یا سر آستین است. در تصویر شماره ۳ نیز پشت این دکمه به نمایش درآمده است.

دکمه‌های نوع سوم:

دکمه دیگری که به سبب شکل و قالب آن احتمالاً مورد استفاده در دوره قاجار بوده است دکمه مربوط به تصویر بالاست که روی آن عبارت آستان قدس با سبکی کاملاً متفاوت از دکمه‌های ساخت سن پترزبورگ درج شده است، چراکه اولاً فونت نوشتنی عبارت این دو با یکدیگر همسان نیست. ثانیا سبک ساخت این نوع مقداری صاف و پهن است؛ حال آنکه در دکمه نوع اول حالتی شبیه به نیم دایره دارد. ثالثاً وزن این دکمه $4/04$ گرم و وزن دکمه نوع اول و تصویر اول آن $6/57$ گرم است که البته به سبب ریختنی بودن، مقدار اندکی اختلاف در انواع دکمه‌های یک

نوع، طبیعی است. اما نقطه اشتراک این دو نوع آن است که مانند دکمه‌های پیشین، آلیاژ به کار رفته در آن‌ها برنج است و نوع ساخت آن ریختنی بوده و در نحوه نگارش آن هم واژه «قدس» در بالا و «آستان» در پایین درج گردیده است. تمام توضیحات بیانگر آن است که با ظن قریب به یقین این دکمه در ایران و به دست سازندگان ایرانی تهیه شده است.

دکمه‌های نوع چهارم:

سبک دیگری از دکمه‌های البسه کارکنان راه، که اولین نوع از روش ساخت پرسی دکمه‌های آستان قدس است، می‌توان از این نوع دانست. همان‌طور که مشاهده خواهد شد این دکمه پایه و اساس شکل اکثر دکمه‌های آینده قرار گرفته، چنان‌که ترکیب «آستان قدس» در کنار هم نگاشته شده و بر بالای آن تصویر یک تاج و در زیر آن ظاهراً دو خوشگانم که به جناح راست و چپ متمایل است قرار گرفته. در مورد تاج بالای دکمه سخنان مفصلی می‌توان بیان نمود؛ اما در اینجا می‌توان گفت که این تاج مشابه تاج برخی از دکمه‌های عصر قاجار است و هیچ شباهتی به تاج به کار رفته در عصر پهلوی ندارد و احتمالاً این دکمه در عصر قاجار تهیه و تولید شده است.

دکمه‌های نوع پنجم:

نوع پنجم دکمه‌ها در ساختار کلی، شبیه دکمه نوع چهارم است؛ اما ضرب این دو متفاوت است و این تفاوت در سه بخش نمود یافته. اول آنکه نوع فونت و سایز قلم با یکدیگر تفاوت دارند. دوم اینکه لبه‌های دکمه پیشین گو اینکه به روی دکمه آمده حال آنکه در نقطه اتصال این دکمه هیچ لبه‌ای وجود ندارد. سوم آنکه تاج این دکمه اگرچه مشابه برخی از دکمه‌های قاجاری است؛ اما شکل آن کاملاً با دکمه پیشین متفاوت است.

دکمه‌های نوع ششم:

نوع دیگری از دکمه‌های مشابه نوع چهارم، دکمه‌ای است که در پشت آن عبارت‌های «ضراب خانه شاهنشاهی» و «تهران» درج شده است. این دکمه قطعاً مربوط به عصر پهلوی است و مشابه تاجی است که بر روی دکمه لباس سواره نظام گارد جاویدان شاهنشاهی نقش بسته است. ضراب خانه شاهنشاهی در عصر پهلوی اول تأسیس شده است. اگرچه تاریخ دقیق تأسیس این ضراب خانه مشخص نیست؛ اما در مجله «بانک و اقتصاد» چنین آمده که «پس از وضع مربوط به واحد و مقیاس پول ایران، ضراب خانه به نام ضراب خانه شاهنشاهی شروع به کار کرد. سرانجام در مهر ماه ۱۳۴۱ شمسی ضراب خانه شاهنشاهی متحل و وظایف آن به بانک مرکزی ایران واگذار شد.» (بی‌نام، ۱۳۷۹). اگر مراد از این سخن، متن «قانون اصلاح قانون واحد و مقیاس پول» باشد این قانون در ۲۲ اسفند ۱۳۱۰ ش به تصویب مجلس رسیده و لذا ضراب خانه شاهنشاهی می‌باشد از این تاریخ به بعد آغاز به فعالیت کرده باشد. نکته دیگر آنکه در متن این قانون، عبارت «ضراب خانه دولتی» آمده و به نظر می‌رسد که پیش از این چنین عبارتی به صورت رسمی و قانونی به کار نرفته است. مضاف بر این، براساس پرونده‌ای که تحت عنوان «بازنشستگی یکی از کارمندان اداره ضراب خانه شاهنشاهی» در کتابخانه ملی در سال ۱۳۲۱-۱۳۲۲ شمسی ثبت گردیده این اداره پیش از سال ۱۳۲۱ ش فعالیت داشته است (ساکما، بی‌تا).

دکمه‌های نوع هفتم:

در میان دکمه‌های آستان قدس، دکمه‌ای وجود دارد که عیناً مشابه دکمه سابق است با این تفاوت که ساخت دکمه قبلی به صورت پرسی و این دکمه به شکل ریختنی و با کیفیت بسیار پایینی ساخته شده است و اگرچه سعی بر این بوده تا عبارت‌های آن به مانند دکمه نوع قبل تولید شود اما با کمترین موفقیت همراه شده که مثلاً از عبارت‌های پشت دکمه تنها واژه «تهران» به صورت خیلی کمرنگ دیده می‌شود و وضعیت روی دکمه نیز نامرغوب است که علت‌هایی نظیر آنچه در سبب بی کیفیتی دکمه‌ها در بخش اسناد ذکر شد، در این بخش نیز می‌تواند مطرح شود.

دکمه‌های نوع هشتم:

دیگر از انواع دکمه‌های البسه کارکنان آستان رضوی در نوع هشتم مشخص می‌شود که با تمامی دکمه‌های موجود تفاوت در عبارت دارد. در این نوع برخلاف آنچه در گذشته و آینده مطرح می‌شود عبارت «مهمانسرای رضوی» بر روی آن نقش بسته که علی القاعده مربوط به مهمانسرای حرم بوده است و تاج قرار گرفته بر بالای آن نیز همان تاجی است که در دکمه گذشته به چشم می‌خورد و شیوه ساخت آن پرسی است.

دکمه‌های نوع نهم:

نوع دیگری از دکمه‌ها اختصاص به این مورد دارد که سه تصویر ابتدایی مربوط به دکمه سایز بزرگ و تصویر ذیل آن مربوط به سایز کوچک همین دکمه است. همان‌طور که ملاحظه می‌شود تصویر روی دکمه مشابه نوع ششم است با این تفاوت که جنس دکمه ششم از برنج و سایز بزرگ این دکمه ظاهراً از مس ساخته شده است و استحکام این دکمه بسیار کمتر از نوع ششم است. اگرچه در ساخت این دکمه از شیوه پرسی استفاده شده است؛ اما جنس آن به نسبت نوع ششم نازک‌تر بوده و بر روی تمامی دکمه‌های سایز بزرگ این دکمه که در اختیار نگارنده است، تورفتگی ملاحظه می‌شود که احتمالاً این تورفتگی به عدم و با قصد معیوب کردن آن‌ها انجام شده است. نکته دیگر اینکه در تصویر شماره یک از این دکمه، هیچ گونه آبکاری بر روی آن دیده نمی‌شود، اما در تصویر شماره دو اثرات آبکاری وجود داشته که به رنگ متمايل به نقره‌ای است.

دکمه‌های نوع دهم:

نوع دهم دکمه‌های آستان قدس بر روی آن تاجی پهلوی به همراه عبارت آستان قدس به نمایش درآمده و در پشت دکمه سایز کوچک آن عبارت «ساخت کارخانه نوسازی ثمری» قابل مشاهده است. کارخانه ثمری یکی از پرکارترین کارخانه‌های تولید دکمه در کشور بوده است که دکمه‌های متنوع نظامی و غیر نظامی را تولید کرده و اکنون نمونه‌های مختلفی از آن در اختیار نگارنده است و در نوع بعدی توضیحات بیشتری از این کارخانه ارائه خواهد شد.

دکمه‌های نوع یازدهم:

آخرین نوع از دکمه‌های البسه کارکنان که ضرب آن تنوع زیادی دارد، دکمه‌ای است که ظاهرًا در عصر پهلوی دوم در داخل و خارج از کشور ضرب گردیده است. بر خلاف دکمه هایی که سابقاً مشاهده شد برای اولین بار بر روی این نوع از دکمه‌ها عبارت «آستان قدس رضوی» ضرب شده است؛ حال آنکه پیش از این تنها عبارت «آستان قدس» به کار رفته است. این دکمه دارای دو سایز بزرگ در تصاویر بالا و سایز کوچک در ذیل به نمایش درآمده. این دکمه‌ها با قالب‌های مختلفی ضرب شده که شکل روی آن با یک فونت اما دوگونه وجود دارد که در یک گونه عبارت آستان قدس رضوی کمی ضخامت و درشتی بیشتری دارد؛ اما در پشت این دکمه‌ها چنان‌که مشاهده می‌شود و در تصاویر با شماره یک به نمایش درآمده است آنچه در پشت دکمه با علامت A به عنوان نماد کارخانه ضرب شده، آرم شرکت Assmann & Söhne است که یک شرکت ساخت سگک کمربند، دکمه، نشان‌های نظامی و سایر اقلام از این دست بوده که از سال ۱۸۲۶ (ش ۱۲۰۴) آغاز به فعالیت کرده و در طول جنگ جهانی دوم یکی از تولیدکنندگان اصلی دکمه‌های البسه آلمان نازی بوده است. در برخی از دکمه‌های ساخت این کارخانه سایز دکمه نیز در پشت آن درج شده است و در نمونه دکمه‌های آستان قدس نیز این موضوع منعکس شده، چنان‌که دکمه سایز بزرگ با عدد ۲۲mm و دکمه سایز کوچک با عدد ۱۵mm به تصویر درآمده است.

کارخانه بعدی که به تولیدات این نوع دکمه پرداخته شرکتی ایرانی است که احتمالاً در دوران پهلوی دوم تأسیس شده که همان سازنده دکمه سابق یعنی کارخانه «ثمری» است. اما نکته ای در خصوص این شرکت وجود دارد که در پشت برخی از دکمه‌ها کلمه «samar» و در برخی دیگر «samary» و «samari» نوشته شده و به سبب آنکه اطلاعات دقیقی از این کارخانه در دست نیست مشخص نمی‌شود که آیا ثمری و ثمر یک کارخانه واحد بوده یا به صورت جداگانه به فعالیت پرداخته‌اند. در هر صورت در پشت دکمه‌های این نوع عبارت‌ها ملاحظه می‌شود: در سایز بزرگ تصویر شماره ۲ «ثمر - تهران - نارمک ۴۶ متری غربی - شماره ۲۲ SAMAR»؛ در سایز بزرگ تصویر شماره ۳ «A**22M**MADE IN IRAN . SAMARI**SAMAR COMPANY*MADE BY *NIZY» و در سایز کوچک تصویر شماره ۲ «ثمری ۲۲M**MADE IN IRAN SAMARI CO» درج شده است.

با اینکه مارک این کارخانه در برخی از دکمه‌های پس از انقلاب هم مشاهده می‌شود، اما نمی‌توان به قطع و یقین بیان داشت که چنین کارگاهی پس از انقلاب و با این نام به فعالیت پرداخته، زیرا ممکن است تنها از قالب‌های دوران پهلوی در ساخت دکمه‌های پس از انقلاب استفاده شده باشد و در این زمینه به غیر از دکمه‌های موجود به هیچ سندی که دال بر وجود این کارخانه باشد دست نیافته ام.

نکته پایانی آنکه در پشت تمامی دکمه‌های این نوع، اثر ضرب مشخصات کارخانه سازنده مشخص نیست و برخی از ضرب‌ها قادر توضیحات است.

جدول اشتراک کارخانه‌های سازنده دکمه‌های کارکنان آستان قدس با دکمه‌های سایر مراکز

نمونه دکمه‌های سایر مراکز و نهادها	نمونه دکمه‌های آستان قدس	نام کارخانه یا کارگاه سازنده
 دکمه نظامی امپراتوری روسیه (۱۸۵۷-۱۹۱۷)	 دکمه نوع اول	برادران وودنر бр.вундеръ
 دکمه بانک کشاورزی دوران پهلوی	 دکمه نوع ششم	ضراب خانه شاهنشاهی (تهران)
 دکمه شرکت نفت دوران پهلوی	 دکمه نوع یازدهم	samari (ایران)
 دکمه ارتش نازی	 دکمه نوع یازدهم	Assmann & همراه با

نتیجه‌گیری

این پژوهش با مطالعه دکمه‌های کارکنان و خدام آستان قدس رضوی براساس نمونه‌های موجود در «مجموعه صابری» به انجام رسیده و ما را به فرآیند تولید، نوع استفاده و ویژگی‌ها و تنوع آن‌ها در طی دوره قاجار تا عصر حاضر آشنا می‌کند. بررسی آثار و اسناد موجود نشان می‌دهد ساخت و تولید منظم و یکپارچه دکمه‌ها در ایران و برخی کشورهای اروپایی، هم‌زمان با حکومت فتحعلی شاه قاجار و شکوفایی آن در زمان سلطنت ناصرالدین شاه قاجار بوده که اصول کلی ساخت و پرداخت آن از کشور روسیه و شهر سن پترزبورگ آغاز شده و به ضراب خانه‌های شاهنشاهی و کارگاه‌های تولیدی در ایران ختم شده است. این دکمه‌ها در سایزهای کوچک، متوسط و بزرگ ساخته

شده تا به منظور بهره‌مندی در قسمت‌های مختلف البسه از جمله سرآستین، روی شانه و جلو لباس به کار گرفته شوند. بر اساس مجموعه دکمه‌های موجود از آستان قدس رضوی، می‌توان آن‌ها را از حیث شکل و آلیاژ ساخته شده به یازده نوع تقسیم کرد که آلیاژ به کار رفته در آن‌ها همانند سایر دکمه‌های ایرانی از عصر قاجار تا ابتدای انقلاب اسلامی، معمولاً از برنج و مس بوده و در موارد بسیار نادری از دیگر فلزات نیز استفاده شده است.

۱ منابع کتاب

۱. شمیم، علی اصغر، ۱۳۸۷، ایران در دوره سلطنت قاجار، تهران، بهزاد.
۲. ترکمان، اسکندر بیگ، ۱۳۸۲، تاریخ عالم آرای عباسی، ایچ افشار، تهران، امیر کبیر.

مقالات

۳. بی‌نام، «ماهnamه بانک و اقتصاد»، شماره ۹، تهران، تیر ۱۳۷۹، ص ۵۲-۵۴.
۴. رنجبر، محمدعلی، توکلیان، علی، موسوی، سید احمد، مقاله روابط تجاری ایران و روسیه در دوره دوم حکومت صفویه، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، شماره ۵۱، تهران، تابستان ۱۳۹۱، ص ۵۷-۷۸.
۵. مهرمند، فربیا، خدری زاده، علی‌اکبر، «فرایند ایجاد و تغییر لباس نظامیان عصر قاجار»، دوفصلنامه تاریخ و فرهنگ، شماره ۱، ص ۱۱۱-۱۳۲، مشهد، دانشگاه فردوسی مشهد، بهار و تابستان ۱۳۵۷.

اسناد

به غیر از سندي که در انتهای ذکر شده است تمامی آسناد از آرشیو سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز آسناد آستان قدس رضوی می‌باشد:

۶. شماره ۳۰۳۲، تاریخ ارسال سنند: ۱۳۲۱/۵/۳
۷. شماره ۹۵۸، تاریخ ارسال سنند: ۱۳۲۶/۸/۲۴
۸. شماره ۱۶۹۳، تاریخ ارسال سنند: ۱۳۴۲/۵/۲۴
۹. شماره ۲۷۳۳، تاریخ ارسال سنند: ۱۳۵۱/۱۲/۱۰
۱۰. شماره ۸۲۲۱، تاریخ ارسال سنند: ۱۳۵۱/۱۲/۱۲
۱۱. شماره ۵۳۱/۳۵۱۷۴، تاریخ ارسال سنند: ۱۳۵۲/۱۲/۱۲
۱۲. شماره ۸۵۴۷، تاریخ ارسال سنند: ۱۳۵۲/۱۲/۲۳
۱۳. شماره ۸۵۱۱، تاریخ ارسال سنند: ۱۳۵۳/۸/۱۴
۱۴. شماره ۱۱۵۹۸، تاریخ ارسال سنند: ۱۳۵۳/۱۱/۱۴
۱۵. شماره ۲۴۷، تاریخ ارسال سنند: ۱۳۵۳/۱۱/۱۶
۱۶. سنند شماره: ۱۳۱۱۲۵/۱۸
۱۷. ساکما (سازمان آسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران)، ۲۵۱/۲۲، ۸۷

18. www.waterloo-collection.ru.accessed August 22,2022
19. www.livejournal.com. accessed August 23,2022

